

PULSE

Miloslav Petrusek je svým vzděláním i zaměstnáním filozof, který se specializuje na sociologii. Narodil se 15. 10. 1936 ve Zlíně a na brněnské filozofické fakultě vystudoval filozofii a historii. Sociologii pak učil na pražské filozofické fakultě a nyní je vědeckým pracovníkem Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. S pedagogickou prací souvisely některé odborné práce, které publikoval ve formě vysokoškolských skript a jako spoluautor *Malého sociologického slovníku* (1969). Z jeho vlastních odborných publikací jsou nejvýznamnější *Sociometrie* (1969) a *Československá společnost* (1969). Publikuje v různých odborných a kulturních časopisech.

PULSE

1987

11. Milan Hrala, Současnost uměleckého překladu
12. Jaroslav Sekera, Příběhy mechanických občanů
13. Radko Pytlík, O literatuře faktu
14. Karel Misař, Miloš Pohorský, Smutek a naděje románu
15. Vladimír Petřík, Slovenský román sedmdesátých let

1988

16. Jaroslav Čejka, Návod, jak (ne)sbírat básně
17. Blahoslav Dokoupil, Čas člověka, čas dějin
18. Miroslav Holub, Maxwellův démon čili O tvořivosti
19. Petr Bilek, Zdeněk Zapletal, Stůl pro dva
20. Petr Skarlant, Post scriptum aneb Spisovatelem snadno a rychle

1989

21. Jiří Pechar, Od příběhu k románu
22. Otakar Chaloupka, O literatuře pro děti
23. Sáva Šabouk, Umělecká informace
24. Břetislav Hodek, Vraždy na dobrou noc
25. Lubomír Feldek, A propos svědomí

1990

26. Oldřich Sirovátka, Literatura na okraji
27. Jaromíra Kolárová, Pouť za ženskou hrdinkou
28. Jaroslav Vostrý, Drama a dnešek
29. Miroslav Petrusek, Sociologie a literatura
30. Jan Kostrhun, Beseda se spisovatelem

ČESKOSLOVENSKÝ

SPISOVATEL

EDICE

PULS

MILOSLAV

PETRUSEK

SOCIOLOGIE

A LITERATURA

MILOSLAV
PETRUSEK;
SOCIOLOGIE
A LITERATURA

Československý
spisovatel
Praha

TROCHA DEHTU DO SUDU MEDU

Nejen že nevím, čím se to jí,
ale ani zda je to vůbec k jídlu.
Mám-li co do činění s takovou sociologií
literatury, mohu pouze říci — děkuji,
vím, kde jsem, chtěl bych se pouze zeptat —
a proč jsme jedli ty žáby?
Roman Zimand

STICHOU NADĚJÍ jsem doufal, že v druhém vydání ta úvaha, která rozteskňuje srdce sociologovo, přece jen nebude. Ale byla a je, takže ve Slovníku literární teorie z roku 1984 se stále ještě můžete dočíst, že „současné úvahy o potřebnosti osamostatnění sociologie umění jako ‚úsekové disciplíny‘ obecné sociální vědy nejsou nijak přesvědčivé“ a že sociologie literatury má „zřejmě více šancí na relativní samostatnost zejména ve vědecky řízené socialistické společnosti“, zkoumá-li vliv literatury na společnost než společnosti na literaturu. Nemluvě ani o tom, že vlastně všechno tematicky smysluplné, co by snad sociologie literatury mohla nabídnout, je přece už dávno obsaženo v marxistické literární vědě, takže zbývá „na základě výsledků speciálních výzkumů dosíci vědeckého programování uměleckých pořadů zejména v masových sdělovacích prostředcích“. Což je skutečně na samostatnou „úsekovou disciplínu“ přece jen málo.

Přiznám, že mně nejprve na tom slovníkovém (ale tím společensky přece závažnějším) uvažování vadilo nerespektování faktů, především skutečnosti, že sociologie literatury existuje jako

© Miloslav Petrusek
1990

ISBN 80-202-0165-3

poměrně dávno konstituovaná vědní disciplína, která se intenzivně rozvíjí a proměňuje v opozici i dialogu zejména s nově vznikajícími oblastmi kulturní produkce, konzumu a komunikace, která má dnes již své nepochybné klasiky a solidní historickou tradici, která se může vykázat množstvím nejen užitečných, ale i zajímavých poznatků, a která přímo úměrně tomu, jak se proměňuje obecná sociologie, v níž nabývá sociologické studium „symbolického univerza“, tedy i literatury jako jeho nelegitimnější součásti, neustále na významu.

Chladnou hlavou jsem však nakonec musel uznat, že autor má ke skepsi dva velice pádné a nikoliv zanedbatelné důvody. Ten první je povahy obecnější — status sociologie literatury jako vědní disciplíny je vskutku v mnoha ohledech nejasný, diskutuje se o jejím předmětu, o vztazích k jiným vědním disciplínám, zejména literární teorii a historii, k sémiotice a estetice, ale také k výzkumům masových médií a volného času a v neposlední řadě se namítá, že sociologie literatury dělej co dělej nemůže být ničím více než sumou trivialit, protože netriviální poznatky jsou v této disciplíně nejen řídké, ale především věcně sporné. A tyto diskuse se vedou dokonce i tam, kde se sociologie literatury bez přerušení a se značným zaujetím pěstuje nejméně několik desetiletí, tedy v Anglii, Francii, Itálii, USA, NSR a ještě leckde jinde.

Druhý důvod je tedy nabíledni — jak psát o sociologii literatury v zemi, kde se žádná systematická sociologie literatury léta nepěstuje a žádné diskuse o ní nevedou? Takže pro nás zde

skutečně platí, že mnoho smysluplného o sociálních souvislostech literatury pověděla literární věda a kritika, v neposlední řadě také intenzivně rozvíjený sémantický výzkum a sémiotická teorie, nikoliv však — a o to přece jde — sociologie literatury sama. Lze ovšem namítnout, a jako bych hlasy těch, kteří se mylně cítí potrefeni, slyšel, kolik výzkumů čtenářských zájmů, kolik studií o venkovských i městských knihovnách, kolik šetření o volnočasových aktivitách (oj, ta vzosnost sociologického jazyka!) bylo dokonce ve výtahu publikováno — takže jaké stýskání? Je ovšem elementární pravdou a v našich odborných tiskovinách dokonce do omrzení omílanou, že vědní disciplína se neustavuje tím, že se „provádí empirický výzkum“, dokonce ani tehdy, když takový výzkum „slouží praktickým potřebám vědeckého řízení“. Věda vzniká a rozvíjí se jen jako vzájemné pronikání empirických pozorování, zkoumání a šetření s teoretickým rozvažováním a zobecňováním, ba dokonce s teoretickou spekulací a výsoce abstraktním přemýšlením, od bezprostřední praxe namnoze značně vzdáleným. Představa, že by se moderní fyzika řídila pravidly, podle nichž se většinou provozuje sociologie u nás, totiž — nejprve výzkum pro praxi a potom, zbude-li čas, nějaká ta teorie — mě děsí i ve snu.

Sociologie literatury se tedy dnes u nás pěstuje vlastně pouze jako empirická subdisciplína, o níž veřejnost nemá valného povědomí: výzkumné zprávy z řady výzkumů, mnohdy neobvykle zajímavých, zůstávají po úspěšné oponentuře a vyplacení odměn v šuplících, aby byly posléze

odvezeny do sběrných surovin — 80 haléřů za kilogram. Ty dvě tři vlaštovičky, které ostatně poletují především nad slovenskými luhy a lesy (Lesňák, Zajac), jaro věru nedělají. Poslední teoretickou studii ze sociologie literatury u nás totiž napsal polonista profesor Krejčí před téměř půlstoletím a rukopis jeho Sociologie literatury z roku 1944, který se prý uchoval, nikdy nespátral světlo světa. Proč asi?¹ Naše sociologie, která se ostatně vůbec z větší své části proměnila ve vědu výzkumných zpráv, jež nejsou určeny nepovolnému oku veřejnosti, utajila tak i to málo, co snad stojí za to, aby se obecněji vědělo, třebaš kdo, co a jak často čte. Není to mnoho, ale přece jen něco. První resuscitační pokusy v té věci učinili zejména I. Gabal a výzkumníci ve Státní knihovně (A. Haman aj.).

Otázka, proč nerozvíjíme sociologii literatury jako smysluplnou, teoreticko-empirickou, společensky funkční a obsahově subtilně kultivovanou disciplínu, je v našich podmínkách legitimnější proto, že právě v této oblasti máme nezanedbatelnou intelektuální, kulturní a tedy vazující tradici, o níž bude řeč později.

PODMÍNKY NUTNÉ, ALE NIKOLIV DOSTAČUJÍCÍ

Špatná literatura mluvila o potřebě útěku.
Jistě, utíká se, dáváme se na cestu,
hledající prostor. Ale prostor nelze najít.
Ten je třeba vytvořit.
A útěk ještě nikoho nikam nepřivedl.
Antoine de Saint-Exupéry

ODPOVĚDĚT NA TUTO OTÁZKU lze mimo jiné, neboť existují i jiné možné, stejně pravděpodobné, odpovědi, tím, že uvedeme podmínky, které musejí být splněny, aby se mohla ustavit a rozvíjet kterákoliv speciální sociologická disciplína, tedy i sociologie literatury. Dodejme — pro informaci nespécialistovi, že vlastně kterýkoliv sociální jev, dostatečně hromadný, dostatečně sociálně významný nebo aspoň — a i to chválabohu někdy stačí — dostatečně zajímavý, se může stát předmětem samostatného sociologického studia. Ustavily se proto a rozvíjejí nejen takové ctihodné sociologické disciplíny, jako je sociologie práce, průmyslu, zemědělství či volného času, sociologie náboženství a sociologie politiky, ale také sociologie mistra, sociologie psychických onemocnění, sociologie byrokracie atd. Specializace a dělba práce ve vědě je univerzální fenomén, a sociologie se mu proto přirozeně nevyhnula a vyhnout nemohla. Aby však bylo možné konstituovat kteroukoliv takovou speciální disciplínu, musí být splněno několik základních podmínek.

První podmínkou je *existence objektu studia* —

kde není narkomanie, lze stěží rozvíjet sociologii drogových závislostí, kde není tržní hospodářství, lze jen stěží rozvíjet sociologii trhu a v islámských společnostech nemá valný smysl uvažovat o sociologii protestantské etiky. V případě sociologie literatury jako by potíž tohoto druhu neexistovala, protože objekt byl této disciplíně dán do vínku v době, kdy ona sama neexistovala ani v embryonální podobě. A přece — historická empirie vede k zesílení tohoto primitivního požadavku do méně triviální podoby — sociologie literatury (a platí to i o teorii literatury a solidní literární kritice) se rozvíjí obvykle tam, kde neexistuje *jakákoliv* literatura, ale literatura vyspělá a rozvinutá, kde vedle literatury běžné a konzumní existuje také literatura vážná a náročná, prostě velká. V sociálně ekonomicky zaostalém Rusku se mohlo objevit monumentální literárněteoretické a kritické dílo Bělinského, Černyševského, Dobroljubova či Pisareva jen a jen proto, že zde existovalo literární dílo Tolstého, Puškina, Gogola a Dostojevského. I když tento předpoklad pro sociologii literatury platí v poněkud specifitější podobě než pro literární teorii a kritiku, platí nicméně také.

S trochou zlomyslnosti bychom mohli říci, že absence sociologie literatury u nás by jaksí mohla signalizovat absenci „velké, vážné a náročné“ literatury, jak jsme se předběžně vyjádřili, mohla by snad dokonce vydávat svědectví o nepřilíhli chotivém stavu soudobého písemnictví. Tuto zlomyslnou rozvahu bychom mohli ještě zesílit již specificky sociologickým argumentem, že sociologie i literatura jako podstatné komponenty

ideologických struktur každé epochy vyrůstají v identických institucionálně strukturálních podmínkách, takže představa o spojitých nádobách „literatura — sociologie literatury“ prostě nemůže neplatit. Taková úvaha však našťastí není logicky korektní proto, že existence rozvinuté literatury je sice podmínkou pro vznik sociologie literatury nutnou, nikoliv však dostačující.

Další podmínkou je *jistá míra sociálně ekonomického nadbytku* nebo alespoň pocitu, že si „to společnost může dovolit“ — ona se totiž sociologie literatury mnohým jeví jako téměř nehorázný luxus, protože zkoumání literatury je přece jen daleko méně „společensky užitečné“ než výzkumy fluktuace a stabilizace pracovních sil, efektivit zdravotních středisek nebo sociálního potenciálu území. Z hlediska bezprostředně pragmatického pohledu tomu tak zajisté je a nemůže být jinak — nicméně literatura sama, nejen sociologie, která se jí zabývá, je přece také „přepychem“: ne jeden z pokusů o vymezení specifických rysů literatury jako sociálního fenoménu se zakládá právě na tom, že literatura jako „psaní fabulovaných příběhů“, o poezii ani nemluvě, je činností velice neinstrumentální a z hlediska přežití lidského rodu jako biologického druhu vlastně naprosto zbytnou. Ale právě že jenom jako biologického druhu... Námitka, že sociologie literatury je přepych, který si budeme moci dovolit, až sociologie řádně přispěje k řešení našich ekonomických problémů, by dozajista platila, kdyby ... Kdyby totiž za prvé bylo možné předpokládat situaci, kdy ekonomických problémů nebude — není společnosti seberozvi-

nutější, která by nežila v pocitu permanentní potřeby řešit ekonomické problémy, Japonsko nevyjímaje. Kdyby — za druhé — sociologii pragmaticky velmi zbytných témat nerozvíjely i země daleko chudší než jsme právě my (třebas naši severní sousedé) a kdyby — za třetí — se za praktický příspěvek k našemu ekonomickému rozvoji nevydávaly mnohé naprosto zbytečné a ničemu valně nesloužící brožurky.

Základní pozitivní kontraargument proti „pragmatikům“ je ovšem jiný. Lidský druh je definován, jak říkají někteří autoři,² specificky tím, že je jediným druhem, který není spokojen nikdy s tím, co je, a s tím, co aktuálně má. Právě proto vykonává řadu aktivit, které z hlediska ryze biologické, ba ani sociobiologické reprodukce vykonávat nemusí, tedy aktivit zdánlivě jaksi zbytných, jimiž však překračuje sám sebe, *aktivit transgresivních*. Studium literatury a všeho kolem ní spadá pak právě do oblasti studia těchto, bytostně a specificky lidských projevů. Literatura a tím spíše sociologie literatury je v tomto smyslu vskutku tak trochu přepych, i když slovo přepych snad zbytečně provokuje některé ekonomicky příliš citlivé duše. Literatura je však vždycky překročením, transgresí každodennosti v každodennosti samé a sociologie literatury je transgresí každodennosti sociologické, kterou bychom si měli a mohli dopřávat, kdyby pro nic jiného, pak alespoň pro vlastní kultivaci. Ale ani to přece není málo.

Třetí podmínkou je *existence určitého kulturního milieu*, v němž je možné paralelně pěstovat několik alternativních a vzájemně komplemen-

tárních přístupů ke studiu sociální reality — teoretický vedle empirického, objektivisticko-„scientistický“ a popisný vedle interpretativního a „humanistického“. Nemá-li sociologie literatury podlehnout empirickému bludu a omezit se na pouhé počítání, kolik lidí podle věku, pohlaví a povolání chodí do lidových knihoven a kolik minut týdně lidé věnují četbě krásné literatury, což ovšem samo o sobě není ani nezajímavé, ani neužitečné, je nezbytné rozvíjet také *sociologii „kvalitativní“*, která se přece jen trošičku liší od toho, na co jsme v našich podmínkách všeobecně zvyklí. Literární dílo samo je přece „kvalitativní fenomén“, o jeho tvorbě ani nemluvě.

Podmínkou čtvrtou a nikoliv nejméně důležitou je *kvalifikace sociologů*, tedy prostá existence lidí, kteří se sociologií literatury nejen chtějí zabývat, ale kteří se jí zabývat mohou, protože jsou k tomu disponováni. „Empirická“ měření návštěvnosti knihoven i postavení četby ve struktuře volného času může ovšem velmi kvalitně provozovat i ten, kdo se sám k žádné velké literatuře nedostal. Sociologii literatury hodnou toho jména však musí dělat lidé, pro něž je literatura nejen předmětem empirického studia, ale i láskou. Obávám se, že v tomto ohledu sociologie literatury valného zázemí nemá, smím-li se opřít netoliko o svou poněkud již prachem zavátou zkušenost vysokoškolského učitele, ale i o zcela nedávnou zkušenost mladého kritika Zbyňka Vybírala, který se na Dobříši svým literárním kolegům svěřil, že ho školský systém ne naučil žádné filozofii, že ho nedonutil studovat

v cizím jazyku ani jedinou knížku, že obdržel titul doktora filozofie, aniž by musel porozumět Aristotelovi, Platónovi nebo Kantovi a Hegelovi.³ Chtějme však věřit, že to neplatí pro všechny vysoké školy, pro všechny fakulty a pro všechny doktory filozofie, i když je to víra velice platonická. Co však vím zcela bezpečně, je to, že adepta sociologie se nikdy nikdo neptá, zda četl Dostojevského či Thomase Manna, nebo jak by sociologicky interpretoval cokoli z našeho klasického literárního dědictví, třebaš Babičku.

A konečně významným sociálním impulsem pro rozvoj sociologie literatury je *fakt sociální objednávky*, totiž potřeba vědět co možná přesně nejen co lidé čtou, ale také jak a proč čtou, potřeba, kterou by měli pocíťovat stejně tak nakladatelé jako literární vědci, stejně tak knihkupci jako knihovníci. Některé nezanedbatelné projevy právě tohoto zájmu již naštěstí můžeme zaznamenat ve všech našich literárních časopisech a v mnohých projevech a vyjádřeních spisovatelů a redaktorů.

Z důvodů výše uvedených se tedy u nás sociologie literatury systematicky a „komplexně“ zatím nepěstuje, a pokud vydává nějaké plody, jsou to většinou pouze tabulky a čísla a několik výzkumných zpráv, které sice stojí za to číst, ale k nimž se nezasvěcený stejně většinou nedostane. Důkaz tohoto tvrzení je velice prostý — za posledních dvacet let nevyšel v Sociologickém časopise ani jediný článek s touto tematikou.

ZDRAVÝ ROZUM A ZÁSLUHY PANÍ DE STAËL-HOLSTEIN

Kdo neumí přesvědčovat, musí utlačovat.
V zemích, které se mají stát svobodnými,
musí nové instituce vytvářet nového ducha.
Mme de Staël (1766—1817)

KDYBYCHOM CHTĚLI ZAČÍT, jak říkají vzdělanci, ab ovo, měli bychom se přece jen ptát, kdy sociologie literatury vlastně vznikla, kde jsou její historické počátky a kořeny. V zásadě existují dvě krajní odpovědi a několik odpovědí víceméně kompromisních, které věc spíše zatemňují než vysvětlují. První odpověď, která se v literatuře z předmětu objevuje dosti často, prapočátek sociologie literatury shledává v jednom ze základních děl literární teorie, jehož význam byl sice podle J. O. Fischera⁴ epochální, pro něž je však příznačné, že poprvé vyšlo v roce 1800, podruhé v roce 1820 a od té doby již nikdy. Toto dílo paní de Staël-Holstein nese příznačný název *O literatuře a jejích vztazích ke společenským institucím* a Grigorij Plechanov, pro něhož tento spis byl zřejmě ještě stále dostupný, protože ho nejednou cituje, o něm mluví jako o „díle proslulém“.⁵ Pravděpodobně právem.

Paní de Staël se totiž neomezila na triviální konstatování, které nepřekračuje to, co nám napovídá prostý zdravý rozum, že totiž mezi literaturou a společností existují vzájemné a těsné, třebaš dialektické či „zpětnovazební“ vztahy (o čemž ona sama ovšem neměla valného tuše-

ní), ale pokusila se povahu těchto vztahů formulovat v podobě několika hypotéz, jejichž sociologický význam je dodnes nepochybný. Sociologie tehdy ovšem jako věda ještě konstituována nebyla a samo slovo sociologie bylo vymyšleno Augustem Comtem až o třicet let později.

Vědomí souvislosti literatury a společnosti patří k evropské myšlenkové tradici už od starověku, takže samo konstatování takovéto relace opravdu nelze vydávat za příliš objevný vědecký fakt. Paní de Staël na tomto konstatování nestrvala a pokusila se tento vztah specifikovat v podobě úvah o tom, jaký je *vliv* náboženství, mravů a zákonů (nikoliv tedy „společnosti obecně“, ale jejich konkrétních segmentů) na literaturu a naopak. Následovala v tom příkladu osvícenců: Montesquieu ve své slavné knize *O duchu zákonů* učinil pro právo totéž, co učinila paní de Staël pro literaturu. Druhou zcela konkrétní a do té doby nestandardní otázkou je její tázání, jak a zda literatura utváří lidské city, tedy — jaký je její mravní, dnes bychom řekli normotvorný vliv. A dále — má-li být naplněno sociální poslání literatury, tedy podíl na zušlechťování lidských mravů, je alespoň podle paní de Staël nutné, aby pro to existovaly elementární společensko-politické a institucionální podmínky, zejména *svoboda tisku*. Estetika, etika a politika se jí tak slévají v organický celek, protože takto také objektivně souvisejí v sociální realitě samotné. Ale nedosti na tom. Paní de Staël si byla velice přesně vědoma toho, že vztahy mezi literaturou a lidskými mravy jsou složité zprostředkovány, protože jak jinak pochopit, že poezie

a filozofie se v Německu sice rozvíjejí skvěle, ale mravy a obyčeje zůstávají mimořádně hrubiánské?

Nepovedeme akademický spor, zda paní de Staël skutečně počíná „vědeckou“ sociologií literatury, pravděpodobně vsutku nikoliv, a kdybychom se chtěli odpovědi alibisticky vyhnout, zařadili bychom ji na počátek velkého průvodu tzv. protosociologie literatury. Poznamenejme však ještě, že právě z hlediska sociálně historického nebylo vystoupení paní de Staël nikterak náhodné. V její době se totiž uzavřely dva významné dějinné procesy, které objektivně umožnily vznik sociologie umění.⁶ Na jedné straně se dokončil *proces vydělování umění od řemesla a vědy*, který započal ovšem již v renesanci, a vznikl zájem o studium vzájemných vztahů mezi různými druhy umění, na druhé straně se pak dosti podstatně *proměnilo pojetí historiografie* — od prosté deskripce politických a vojenských dějin se přechází k úvahám o souvislosti mezi těmito transparentními, jevově nápadnými stránkami dějinného pohybu s populační situací, ekonomickým stavem, právním řádem, náboženskou vírou, ideologickými systémy atd. V průniku těchto dvou procesů se již zřetelně rýsuje možnost položit otázku po vztahu literatury a společnosti daleko konkrétněji, než to bylo možno do té doby.

Na druhém pólu úvah o počátku sociologie literatury stojí razantní, a snad již proto přitažlivá teze dnes již téměř klasika moderní sociologie literatury Roberta Escarpita, který neváhá tvrdit, že opravdové sociologii literatury sice předchá-

zelo leccos zajímavého i sociologicky nezanedbatelného, třeba právě Mme de Staël, romantická estetika, Carlylovy úvahy o básníku jako hrdinovi, Sainte-Beuvovy pokusy vyvodit autora z díla, Tainova slavná trojčlenka „rasa-prostředí-čas“, samozřejmě celý marxismus a „marxismy“, jakož i ruská tradice „občanského kriticismu.“ Sociologie literatury v pravém slova smyslu však prý počíná teprve tehdy, když bylo použito *moderních výzkumných metod ke studiu nikoliv literárního díla, ale komunikačního procesu, relace mezi dílem a čtenářem, když se tedy sociologie literatury stala sociologií knihy a psychosociologií čtení.*⁷

Z Escarpitova hlediska by se všechno to, co se událo od dob paní de Staël až po vydání jeho spisu *Revoluce knihy*⁸, mělo vlastně chápat jako pouhá prehistorie sociologie literatury. Ale i pro Escarpitovo zjevně velmi krajní pojetí mluví některé objektivní procesy, které proměnily kulturní tvářnost minimálně nejprve evropské a americké civilizace, totiž masové rozšíření knihy a postupný vstup audiovizuálních médií do života moderního člověka, nebývalé rozšíření sféry volného času, který se stává reálným sociálním problémem, a postupné utváření a fixace frommovského konzumního sociálního charakteru, který se značně odlišným způsobem vztahuje k umění a tedy i literatuře, než lidé 19. a počátku našeho století.⁹

Ostatně — kdybychom za kritérium ustavení disciplíny pokládali její institucionalizaci, jak se nezřídka činí, pak tedy vůbec první zasedání speciálního odboru pro sociologii umění se konalo až v roce 1954 ve Spojených státech.

LITERATURA JAKO SOCIÁLNÍ FAKT

Některí lidé reagují na sociální situaci tím, že čtou nebo píší knihy, zatímco jiní se s ní vyrovnávají jinými způsoby nebo se s ní odmítají vyrovnat vůbec. Měli bychom se pokusit o takovou teorii, která by byla schopna stanovit podmínky, za nichž lidé volí tu či onu strategii.

Trevor Noble

A Ť UŽ POLOŽÍME počátek sociologie literatury co možná nejpřesněji do roku 1800 nebo do roku 1954, což bude obojí stejně nesprávné, zůstane stále ještě otevřen ústřední problém, který byl v obou odpovědích na otázku, odkud začít sociologii literatury problémově odvíjet, přece jen položen, ale odlišným způsobem zodpovězen: v čem je vlastně podstata „sociálnosti“ literatury? Co činí z literatury sociální fakt? Tyto otázky mohou znít banálně jen uchu nenavyklému na otázky daleko triviálnější, ve skutečnosti však složitější, totiž — co je vůbec literatura? Ale právě tuto otázku si kladli duchové nemenší než třeba Jean Paul Sartre,¹⁰ který měl přece s literaturou zkušenosti nejenom jako s „objektem studia“, ale i jako s předmětem vlastní tvorby. Mohli bychom se ovšem spokojit s konstatováním, že literatura prostě existuje, protože je čtena, prodávána a zkoumána — povšimněme si hned na počátku, že neříkáme, protože je *psána*, neboť psaní literatury je pro její právě sociální existenci onou známou podmínkou sice nutnou, nikoliv však dostačující. Literatura, a říká to nejen Escarpit, ale například

i Sartre a Bachtin, sociálně existuje především tím, že je v knižních prodejnách, knihovnických policích, v učebních plánech, že se o ní mluví v televizi a píše v novinách, že má své instituce, své hrdiny, své požadavky a své vlastní konflikty. Je denně prožívána civilizovanými lidmi jako svébytná, ničemu jinému nepodobná zkušenost.

Ale ani to všechno nestačí. Pokusme se poněkud utřídit základní skutečnosti, které opravňují uvažovat o literatuře jako o sociálním faktu a učinit z ní tedy předmět specificky sociologického zkoumání:¹¹

1. Literatura používá jako svého základního vyjadřovacího prostředku jazyka, který je sám sociálním výtvorem par excellence. Literární dílo je tak současně materiální věcí, ale i sociálním „významem“ jenom prostřednictvím jazyka.

2. Literatura zobrazuje a vyjadřuje, odráží (ať už s uvozovkami či bez) především sociální skutečnost, vztahuje se především k ní, a to i tehdy, když vypovídá o přírodě nebo když zobrazuje vnitřní, subjektivní svět jednotlivých lidí.

3. Literatura používá konvence a normy, které jsou sociálními výtvory a jinak než sociálně nemohou existovat, vznikat a šířit se.

4. Literární dílo je výslednicí, ale i předpokladem sociálních aktivit, vzniká, existuje a funguje jako tvorba, interpretace, recepce a kritika, jako nákup a prodej, jako směna v nejširším smyslu a jako komunikace.

5. Literární dílo je předmětem emocionálních reakcí — potřebuje, provokuje, zneklidňuje, otupuje, baví nebo nudí.

6. Literární dílo je nositelem nejen estetické,

ale i sociální informace v užším slova smyslu, přímo či nepřímo vypovídá o společenské skutečnosti dané doby, o světových názorech a ideologiích, zejména o postojích a stereotypch velkých sociálních skupin, společenských tříd a vrstev.

7. Spisovatel sám je členem společnosti jako nositel sociálních pozic a rolí a jako člen různých sociálních skupin, v neposlední řadě literárních společenství, generačních skupin atd., těší se určité společenské prestiži a váže na sebe určitá sociální, „veřejná“, „občanská“ očekávání.

8. Literatura zakládá možnost vzniku nových, velmi specifických společenských vztahů, nejen vztahů mezi autorem a čtenářem, mezi čtenářem a dílem, ale dokonce také mezi literárními hrdiny a čtenáři, ba v některých případech mezi zobrazenými osobami navzájem.

9. Literatura je sociální institucí v sociologickém slova smyslu, jestliže totiž institucemi nerozumíme pouze systém organizací, jež mezi instituce dozajista patří, ale obecněji — jak je v sociologii obvyklé — soustavy činností a vzorce sociálního chování, jež se řídí určitými ustálenými pravidly a normami a jež jsou nezřídká rutinizovány a vždycky vázány na soubor odměn a trestů, tedy pozitivních a negativních sankcí.

10. Literatura jako sociální instituce existuje a vždycky existovala jen ve vztahu k jiným sociálním institucím — proto literatura v preliterárních společnostech existovala v těsné vazbě s rituálem, magií a hrou, v moderních společnostech koexistuje a interaguje se státem, právem, morálkou a náboženstvím, ale i s rodinou a samozřejmě s politickým systémem.

Zopakujme ještě, že jsme se nepokoušeli o vymezení „literatury“ a o její *odlišení* od jiných lidských duchovních aktivit, ale o stanovení jejich základních charakteristik právě jako „sociálního faktu“, tedy charakteristik, které literaturu naopak jiným sociálním faktům *přibližují*. Na první pohled je patrné, že při pohledu na literaturu jako „sociální fakt“ hrají hlediska ryze estetická úlohu v jistém smyslu druhořadou, i když právě literární dílo je „svým ustrojením k estetickému působení určeno“:¹² jinými slovy a přesněji — sociolog sám není nikterak kompetentní estetikou hodnotu díla posuzovat a konec konců ani rozhodovat o tom, zda v daném díle je vůbec přítomna či je nějak, řečeno s Mukařovským, oslabena. Tato teze, která je dnes již přijata značně obecně, nebyla v dějinách sociologie literatury vždycky tak úplně samozřejmá. Studujeme-li totiž díla nejvýznamnějších badatelů v této oblasti, nemůžeme nepostřehnout skutečnost, že opravdu nezdědka propadali tomu, co Foster a Kennefordová označují jako „*hodnotový blud*“,¹³ totiž představě, že největší sociologickou důležitost mají díla, která jako „nejvýznamnější“ (tedy vlastně jako esteticky nejhodnotnější) zhodnotili literární teoretici, tedy díla, u nichž se tento hodnotový konsensus již ustálil. Pro sociology takto orientované — a byla jich pěkná řádka a duchů nijak malých — se špičkoví informátoři (star informants) mění v jediné informátory (sole informants). Platí to ovšem nejen o marxistech, jimž se pěstování právě tohoto typu sociologie nejednou vyčítalo, ale také o Masarykovi a třeba o Ortégovi y Gasset¹⁴, který se dokonce pokusil pro-

střednictvím analýzy vrcholných děl španělské literatury dát impuls „k obecnému kulturnímu rozvoji společnosti“. Ostatně nepokusil se o něco podobného sice v jiných podmínkách a jinými prostředky, ale s tímtež cílem Nejedlý ve své „jiráskovské akci“?

Na druhé straně je však stejně nesporné, že Marx a Engels svou vědeckou dráhu začínali mimo jiné analýzou románu Eugèna Sue Tajnosti Paříže, který skutečně nepatří k literatuře špičkové.¹⁵ Smysl tohoto jejich počínání vysvětluje Engels přesvědčivě právě sociální rolí, kterou Sueův román ve své době sehrál tím, že „obrátil pozornost veřejnosti k bídě a demoralizaci, jež jsou údělem tzv. nižších stavů“, a tím, že „způsob psaní románů prodělal v poslední době úplnou revoluci: místo králů a princů, kteří kdysi bývali hrdiny podobných příběhů, je to nyní chudá, opovrhovaná třída, jejíž radosti a strasti se stávají námětem románů“, takže G. Sandová, E. Sue a ovšem Ch. Dickens se stávají „příznakem doby“.¹⁶ Václavek bude později psát o kramářských písních a Bachtin o karnevalové tradici, nicméně „lidové čtení“, „populární literatura“, o literárním kýči nemluvě, se do centra pozornosti sociologie literatury samé dostane daleko později. Ale problém sám má, jak patrně, své kořeny vskutku už v 19. století.

Vtipně jeho podstatu nedávno vyjádřil A. Bočarov¹⁷ v souvislosti s dějinami literatury. Jeho úvaha však postihuje přesně také sociologické jádro problému. Parafrázujeme-li totiž jeho metaforu, pak se lze ptát — jsou sociologové alpinisté nebo spíše topografové? Jsou spíše těmi,

kteří zlézají vrcholky špičkové literatury, nebo topografy, kteří zobrazují svůj prostor co nejpodrobněji a nepomíjejí ani rozlehlé nudné roviny literatury à la thèse, ani devastovaná zákoutí nepřiliš vábné krajiny oddechového čtení a literárního braku, ba ani páchnoucí bažiny literární pornografie, ať už doslovné, nebo třebaš politické? Ukážeme dále, že „kompromisní odpověď“, jež sociologa literatury chápe jako „jednotu“ topografa z povolání a horolezce-amatéra, je sice jediné věcně zdůvodněná, nikoliv však jediné reálně možná.

DVĚ PARADIGMATA SOCIOLOGIE LITERATURY

Na jedné straně paradigma označuje celou strukturu představ, hodnot, postupů atd., které jsou společné členům daného vědeckého společenství. Na druhé straně tento termín poukazuje na jeden prvek dané struktury — řešení konkrétních hlavolamů.
Thomas S. Kuhn

POJEM PARADIGMATU, který vymyslel pro filozofii vědy T. S. Kuhn a jehož používání je ve společenských vědách již záležitostí téměř rituální, byl vymyšlen šťastně. Umožňuje totiž shrnout v určité smysluplné, logické a konzistentní celky autory, školy a směry, které se v mnoha jednotlivostech od sebe liší, ba nezřídka na sebe nevraží a vzájemně se z vědy exkomunikují. Tyto hry jsou v dějinách vědy obvyklé a normální potud, pokud exkomunikace zůstává na úrovni verbální a odehrává se v hranicích vědy samotné, nikoliv na hranicích zbudovaných světskou mocí, do jejíž pravomoci je vědec svými poněkud žárlivými kolegy eventuálně vydán.

V sociologii literatury se ustavila v zásadě dvě paradigmata, tedy dva „soubory hlavolamů“, které jsou vůči sobě navzájem ve vztahu shovívavé tolerance. Nazírají totiž týž předmět z odlišných zorných úhlů a zkoumají jeho odlišné stránky, přičemž teprve tato dvojí optika dává v úhrnu ucelený obraz zkoumaného předmětu, v daném případě literatury jako sociálního faktu.

Takovému pohledu na věc se v moderní vědě říká „komplementární“. Shovívavá tolerance, kterou komplementarita předpokládá, je ovšem dána také tím, že první paradigma, které označíme pracovním jako *sociognoseologické*,¹⁸ vzniklo téměř před dvěma sty lety, bereme-li v úvahu již zmíněnou paní de Staël, rozhodně však před sto lety, bereme-li za jeho východisko v souladu se všemi autoritami v dějinách sociologie literatury Marxe a Engelse, eventuálně, což sice časově, nikoliv však věcně, vyjde nastejno, Hippolyta Taina. Má tedy vpravdě úctyhodnou tradici, tím spíše, že pro ni mluví nejen čas, ale i osobnosti, které ji reprezentují: lze k ní řadit Taina a de Bonalda, Marxe a Engelse, Plechanova a Mehringa, Labriolu a Gramsciho, Lukáče a Goldmanna, Lafargua a Krzywického, Urxe a Konrada, Václavka a Teigeho atd.

Druhé paradigma, které označíme jako *institucionální*, vzniklo v zárodku sice již ve 30. letech, rozvinulo se však až v letech padesátých a zejména šedesátých.

Sociognoseologické paradigma vychází z teze, že literární dílo je odrazem společnosti, přičemž pojem „odraz“ zde nemusí a vlastně ani nemůže být chápán vždycky ve striktně leninovském smyslu. Literární dílo je odrazem nejen tím, že o dané společnosti v daném čase a místě vypovídá, ale také tím, že je jejím produktem, je výslednicí konstelace určitých sociálních sil. Jablkem sváru mezi jednotlivými koncepcemi v rámci tohoto paradigmatu je samozřejmě to, které sociální síly to jsou a jaká je jejich relevance při vzniku literárního díla. Jestliže H. Taine formu-

loval svou slavnou trojčlenku — literární dílo je důsledkem určitého mravního stavu, který sám je způsoben podmínkami rasy, dějinné chvíle a prostředí¹⁹ pak vulgární materialisté hledali přímou spojitost mezi úrovní výrobních sil a charakterem výrobních vztahů dané společnosti na jedné straně a konkrétním literárním dílem na druhé straně. Většina z nich však brzy nahlédla, že relace mezi „objektivními společenskými podmínkami“ a literaturou je složité zprostředkována — společenskou psychologií doby (Plechanov), ideologickým prostředím (Bachtin), světonázorovými strukturami (Goldmann) atd., přičemž studium právě tohoto *zprostředkování* nezřídka tvořilo tematickou páteř této orientace sociologie literatury. Podle jedné z posledních variant této koncepce zprostředkování se vcelku v souladu se sociologickým pohledem na věc i v literární vědě uvádějí tři hlavní faktory, které ovlivňují historický vývoj literatury, totiž — pohyb společenského myšlení, do dané doby vytvořený (a tedy jaksi „disponibilní“) systém zobrazovacích prostředků a konečně individualita uměleckého talentu.²⁰

Sociognoseologické paradigma kromě toho, že se snažilo vysledovat sociogenezi literárního díla, zdůrazňovalo současně *informační relevanci literatury* — literatura jako odraz a výraz své doby poskytuje sociologii nezastupitelný soubor informací, který je ovšem třeba z díla někdy dosti složitými prostředky a postupy „vypreparovat“. Konečně třetím podstatným tématem sociognoseologického paradigmatu — vedle studia sociogeneze a informačního obsahu — je téma *sociál-*

ních funkcí literatury, tedy odpověď nejen na otázku, co literaturu produkuje, ale také na otázku, co vlastně produkuje literatura? Plechanov v této souvislosti nikoliv pejorativně, ale případně mluví o „utilitárním názoru“ na umění, tj. sklonu přidávat uměleckým dílům význam „rozsudku nad životními jevy a radostnou ochotou vždy jej provázející — účastnit se společenských bitev“.²¹

Druhé paradigma, paradigma institucionální, vychází z premisy, že literatura není vůči společnosti „vnější“, ale je sama společností, je sociální institucí mezi jinými sociálními institucemi a je tedy podřízena téměř základním sociologickým zákonitostem jako všechny ostatní normativně určené a sociálně kontrolované sféry společenského života. Pro institucionální orientaci v sociologii literatury není dominantní dílo (dílo je ovšem *conditio sine qua non*), ale celek sociálních interakcí, které se na ně váží, tedy — „instituce literatury“.

Samozřejmě, že již ve formulaci hlavního tématu tohoto paradigmatu je vlastně obsažena také jistá polemika se sociognoseologickým paradigmatem, které, jak upozorňuje třeba Kłoskowska,²² v dílech Goldmannových a Lukácsových jako by zlehčilo, ne-li zcela opomenulo význam vztahu mezi sdělením a jeho faktickým odběratelem. Jeden z hlavních protagonistů institucionálního paradigmatu — vedle H. Duncana, I. Watta, H. Levina, N. N. Fügena aj. — Robert Escarpit konstatuje, že předmětem sociologie literatury nemůže přece být dílo samo, ale setkání a někdy střetávání dvou svobodných

aktů, aktu produkce a aktu spotřeby — se všemi sociálními a mravními důsledky, které z toho plynou. Zajisté, ale právě proto, replikuje Kłoskowska — si striktně sociologické koncepce, za něž však pokládá vlastně jen institucionální paradigma, poměrně nejhůře dovedou poradit s otázkami samotného díla...

S razantním zjednodušením tedy můžeme konstatovat, že sociologové literatury orientovaní sociognoseologicky se soustřeďují spíše na dílo, na jeho obsah, na informaci v něm obsaženou, většinou při zamlčené premise, že čím vyšší estetická hodnota díla, tím vyšší jeho hodnota sociologicky informační. Institucionalisté od obsahu díla naopak víceméně abstrahují a soustřeďují se spíše na sociální svět kolem literatury než v literatuře. Nebo aforisticky — „sociognoseologové“ se soustřeďují na text (avšak pozor: nikoliv v ryze sémantickém smyslu), institucionalisté na kontext.

Kdybychom dnes chtěli sociologii literatury vymezit „institucionálně“, mohli bychom konstatovat, že jde o zkoumání komunikačního a interakčního řetězce umělec — dílo — odběratel, což zní samozřejmě dokonce i tehdy, když dodáme, že na tento elementární řetězec, na tuto prostou trojčlenku se váže poměrně rozsáhlý soubor nikoliv nezajímavých sociálních procesů, institucí, skupin a norem. Tak například:

umělec: sociální původ, socializační proces, společenské prostředí, sociální postavení, sociální role, prestiž ve společnosti, materiální odměny, očekávání, vstup do literárního společenství,

procedury vylučování ze společenství, generační skupiny, skupiny, k nimž se umělec psychologicky váže (tzv. referenční skupiny);

dílo: dílo jako sémiotický systém (což po pravdě institucionalisty valně nezajímá; tento aspekt díla však konstituuje další významný, vlastně třetí komplementární trend sociologie literatury), dílo jako věc, kniha jako zboží; nakladatelství a vydavatelství jako sociální činnosti; cenzura a cenzori; tvůrci vkusu, literární kritika a literární teorie („dveřníci“);²³ státní stimulace literární činnosti, mecenát;

odběratel, čtenář: čtenářský vkus, sociální rozvrstvení čtenářů, očekávání, uspokojení, přijetí či odmítnutí díla.

Ke zkoumání všech těchto jevů a procesů má moderní sociologie dostatečné prostředky teoretické — pojmoslovné i koncepční, metodologické — úhrn instrumentů, jejichž pomocí lze jednotlivé elementy komunikačního řetězce zkoumat, i technické — úhrn prostředků, jak „vyhodnotit“ a zpracovat získané údaje. I tak se ovšem může náplň institucionální orientace v sociologii literatury jevit jako banální — toto přece napadne každého! Co jiného by sociologie literatury vlastně měla zkoumat? A přece — rozvinutá „institucionální optika“ je skutečně až dílem druhé poloviny dvacátého století.²⁴ Samozřejmě, že to neznamená, že se sociologicky nezkoumaly některé z výše vyjmenovaných problémů a témat, ale zkoumaly se většinou v jiné souvislosti a v jiném kontextu: tak třeba tvůrci vkusu („tastemakers“) se studovali v souvislosti s tvorbou veřejného mínění, cenzura v souvislosti

s obecnými procesy sociální kontroly, prestiž umělců v rámci výzkumů sociálního rozvrstvení atd. Jak patrně, a platí to ve vědě dosti obecně, i elementární pravda se jeví jako elementární teprve tehdy, když je vyslovena a zformulována, když je řečena a napsána.